

KESERŰ GIZELLA

Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején¹

A heterodoxia 17. századi történetének fontos dokumentumát, a rakóvi zsinatnak 1629-ben az erdélyiekhez írt levelét² Janusz Tazbir kivonatolta röviden a lengyel testvérek 1660-ban Erdélybe menekült csoportjának történetét feldolgozó monográfiája előszavában.³ Úgy gondolom, ismételt elővétele néhány új szemponttal gazdagíthatja a két testvéregyház – a lengyel és a magyar – kapcsolatairól kialakult képet. Másfelől mivel a 17. század első évtizedeiből még az átlagosnál is kevesebb forrás maradt fenn az erdélyi unitárius egyház életéről, ha áttételes módon is megvallatható ez a dokumentum abból a szempontból is, milyen is volt az az adott időszakban.

A levél kiemelésre méltó részében a rakóviai testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasolnak. „Miért nem egyeztetjük tehát elképzeléseinket, az egy Isten és az ő Krisztusa dicsőségére és az emberek üdvösségére vonatkozó dolgokban?” – kérdezik, s a náluk meghonosodott dogmatika és diszciplína bevezetését kérik. Eddig más idegen országokban peregrináltak a tehetséges erdélyi ifjak, akiknek mostantól rakóvi képzést ajánlanak a fentiek előmozdítására, és azt, hogy a kezdetek gyakorlatához, a rendszeres levélváltáshoz térjenek vissza, s gyűléseiket látogassák erdélyi küldöttek. Javasataik indítékaként egy konkrét eseményt emlí-

1 Készült az MTA-SZTE Kora Újkori Eszmetörténeti Kutatócsoport munkája keretében és az OTKA (*Felekezeti és múltteremtés*) támogatásával.

2 A dolgozat végén az egész levelet közöljük. Az egyetlen fennmaradt másolat kiadása: KÉNOSI–UZONI, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica Liber, I–II*, ed. János KÁLDOS, Bp., 2002, 861–863. (Bibliotheca Unitariorum IV/1–3) – a magyar fordítás MÁRKOS Albert munkája, mint minden *Historiából* vett idézetünké 16. századi kötete megjelent: KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, FORD. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó a. rend. HOFFMANN Gizella – KOVÁCS Sándor – MOLNÁR B. Lehel (Az erdélyi Unitárius Egyház gyűjtőlevéltárának és nagykönyvtárának kiadványai 4/1).

3 JANUSZ TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660-1784*, Warszawa, 1964, 17.

tenek: váratlanul megjelent náluk Matthias Ravius,⁴ aki panaszkodott az erdélyi egyházban uralkodó viszonyokra. Mint írják, az egyesülési terv szerencsés kimenetelét előlegzi a szemükben az, hogy az akkor már 7. éve püspök Valentin Radecke is tőlük került Erdélybe.

A levelet és az egyesülési tervet egyáltalán nem említi Szczołka a rakóvi zsinati anyagok kivonatában.⁵ Közvetlen erdélyi fogadtatásáról sem tudunk egyelőre semmit. Most csupán a levél erdélyi szereplőit szeretnénk az előzmények és későbbi fejlemények meglehetősen lyukacsos terébe halványan fölrajzolni. Milyen közösségbe érkezett Valentin Radecke, hogy majdnem három évtizedig ott szolgáljon?

A részletek árnyalt bemutatása még további feladat, annyit azonban sikerült feltárniok az utóbbi évtizedek magyar kutatásainak, hogy szakítani kell azzal a képpel, amely a nemzetközi kutatásban, de különösen a nagy összefoglalásokban még ma is él a Dávid Ferenc utáni erdélyi antitrinitarizmusról. Nincs módunk most annak részletezésére, hogy e kép kialakításában mennyire vétkesek a hagiográfiát a történetírással összekeverő 19. századi erdélyi unitárius szerzők, ám tény, hogy ez a kép a következőt sugalmazta: a mártír püspök halála után az erdélyi antitrinitarizmusban intellektuális erőről tanúskodó fejleményt már nem regisztrálhatunk, amiből az is következtethető, hogy csak idő kérdése maradt, hogy az egyház egésze mikor csatlakozik a konszolidációja következtében egyre vonzóbbá váló lengyelországi testvérek gyülekezeteihez.⁶ Az utóbbi évtizedekig figyelmen kívül hagyott kéziratoss forrásanyagra támaszkodó újabb eredmény tehát, hogy földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok, csoportok vagy alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelnünk az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is, egészen bizonyosan a dolgozatunkban is majd említendő 1638-as év drámai eseményeiig.⁷ Ezek közül az irányzatok közül a nemzetközi szakirodalom jószerével csak egynek jelenlétét regisztrálta. Nem utolsósorban Varjas Béla és Dán Róbert komoly szövegfeltáró tel-

4 A levélből nem derül ki, hogy ő ekkor a kolozsvári német gyülekezet egyik lelkipásztora. Balázs Mihály Ravius rakóvi útját már összefüggésbe hozza az 1632-es kolozsvári fejleményekkel. BALÁZS Mihály, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632 = Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, 1993, 150.

5 Szczołka, STANISŁAW, *Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662) = Reformacja w Polsce*, VII–VIII, 1936, 21–100, benne 72.

6 Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der siebenbüurer Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961.

7 A dogmatikai útkeresés lezáródásának végleges időpontját nehéz lenne még megmondani. A szakirodalomban több időpontot megjelöltek már, Pirnát 1961-es könyve 1579-et tekintette ilyennek, majd egy korszakos jelentőségű tanulmánya 1594-et. KESERŰ Bálint mindig jóval későbbi időpontokról beszélt, nála a legkorábbi dátum 1638. volt, legutóbbi, az újabb eredményeket is feldolgozó, sok kutatási feladatot kitéző tanulmányában a 17. század első évtizedeinek átfogó képét adja: Uő, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636) = György Enyedi and Central European unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS–Gizella KESERŰ, Bp., 2000, 107–124. – E dolgozathoz fűzött kritikuss észrevételeit és türelmét nagyon köszönöm.

jesítményének köszönhetően színes, bár nem minden tekintetben teljesen megalapozott képünk lehet arról, miképpen alakult ki Eőssy András környezetében a szombatosság, s hol jöttek létre ennek központjai.⁸ A szombatosság középpontba állítása ugyanakkor kicsit torzította is a képet, hiszen ennek következtében nem kerülhettek reflektorfénybe azok a tendenciák, amelyek másképpen, nem csupán néhány közösség számára életreceptet ígérő módon vállalkoztak a nonadorantista hagyományok folytatására.

A Palaeologus-műveket másoló Enyedi György és Toroczka Máté⁹ működése azonban azt mutatja, hogy jóval nagyobb erőt képviselt, s a századforduló táján minden bizonnyal a vezető áramlatot jelentette az a nonadorantizmus, amely természetesen semmiképpen sem vállalhatta az egymással különben sem minden tekintetben összhangban lévő nagy életművek (elsősorban Jacobus Palaeologusra és Christian Franckenre gondolunk)¹⁰ teljességének a folytatását, ám képes volt arra, hogy e dogmatika egy minimumát nagyon állhatatosan és sok tekintetben a mondott nagyok teológiáját összegyűrve, továbbfejlesztve képviselje. Hogy ez milyen kompromisszumokkal és esetenként következtelenségekkel történt, azt persze még részletes elemzések sorozatának kell bemutatnia, hiszen egy a pusztulás és pusztítás ellenére mégis csak ránk maradt szövegkorpusz megváltása legfeljebb csak megkezdődött. A legterjedelmesebb és legrejtélyesebb forrásokat itt sajnos datálatlanul s az eredeti kompozíciót széttördelve megőrzött magyar nyelvű Enyedi-prédikációk, továbbá latin és magyar nyelven egyaránt megfogalmazódott értekezések jelentik.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kolozsvári százsz közösségben jól kivehetően sok híve volt egy éppen az ellenkező véletet jelentő hagyományosabb krisztológiának is (az egy ideig Enyedi György¹¹ ellenében is sikeresen fellépni tudó Erasmus Johannis egészen nyilvánvalóan ebbe a típusba sorolható), akkor talán nem túlzunk, ha sokszínűségről beszélünk, hiszen még nem is említettük, hogy a korban egészen nyilvánvalóan nem volt

8 Dán Róbert monográfiája jól tájékoztat a megelőző évek teljes szombatos szakirodalmáról. Róbert DÁN, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Bp.–Leiden, 1982. (Studia Humanitatis 4.) – Dán újabb eredményei: *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és reformáció 13.).

9 BALÁZS Mihály, *Máté Toroczka = Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, T. XXIII, *Ungarländische Antitrinitarier III*, Baden-Baden, 2004, 83–160. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV.)

10 Ezek értelmezésében továbbra is mértékadó Lech SZCZUCKI monográfiája: *W kręgu myśliciel heretyckich*, Warszawa–Kraków–Gdańsk–Wrocław, 1972. – Magyarul: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, Bp., 1980 (Humanizmus és reformáció 9.).

11 A 17. század derekáig terjedően sok másolatban ránk maradt prédikációiról alapos forrásfeltárás olvasható KÁLDOS Jánostól: *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XV, (Ungarländische Antitrinitarier II. György Enyedi) Baden-Baden, 1993, 113–130. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXXVII)

szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus jelenlétét regisztrálhatjuk, melyek közül pl. Bogáti Fazakas Miklós nagyon gazdag, bár sajnos csak töredékesen ránk maradt életművet mondhat magáénak.¹² S azt pedig tényleg csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ott tevékenykedtek Erdélyben még azok a szorosabban vett krisztológiai kérdésekben egyéni álláspontot nyilvánvalóan meg nem fogalmazó vizionáriusok is, akik azonban mégsem lehettek teljesen visszhang nélkül ábrándozók, látomásokat megfogalmazók, ha egyikük-másikuk, pl. a műveit ránk örökíteni sajnos nem tudó Everard Spangenberg kiharcolta magának Fausto Sozzini figyelmét is, aki mint ismeretes, több levélben cáfolta nézeteit.¹³ A szombatosság felé hajló társa, Karádi Pál,¹⁴ akinek 1588-as apokaliszis-kommentárja 17. század közepi másolatban maradt ránk. Egy pillanatig sem kétséges persze, hogy erős irányzatként ott volt az erdélyi unitarizmusban az is, amely a kifelé hivatalosnak mondott és János Zsigmond fejedelem időszakának fejleményeivel szentesített hitvallás köré szerveződött. A lengyelországi antitrinitáriusok szövegeit kiadó, s legfontosabb gondolataikat magyarul is propagáló Basilius István¹⁵ mellett a sok tekintetben bizonyosan kényszerűségből végzett rendcsinálásban döntő szerepet játszó Hunyadi Demeter¹⁶ tevékenységére is támaszkodhatott. Talán Basiliusnak az 1579–1580 táján szerzett művei tettek leghatásosabban kísérletet arra, hogy ez az áramlat is az erdélyi reformáció történetébe szervesen beilleszkedő teljesítményként jelentkezzen. Elsősorban arra gondolunk, hogy ő mutatta be az említett időszakban született magyar nyelvű műveiben mind a lényegében a non-adorantizmust kiiktató, s így a kialakuló socinianizmushoz nagyon közelálló antitrinitarizmust, mind a reformáció korábbi évtizedeinek társadalomkritikai hangját elveszteni nem tudó s nem akaró áramlatot. A bibliográfiai számbavételig és tartalmi ismertetésig legalább eljutó kutatási eredmények tehát mindezen felsorolt irányoknak együttes jelen-

12 Erasmus Johannis erdélyi tevékenységéről a leginformatívabb Robert DÁN, *Erasmus Johannis „Világos bizonyítékai”*, ItK, LXXVII(1983), 120–129. Bogátiról jó összefoglalás: SZABÓ Géza, *A hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert DÁN–Antal PIRNÁT, Budapest–Leiden, 1982, 215–230.

13 Szerencsénkre, mert csak ezekből a levelekből ismerjük nézeteit.

14 A legjobb összefoglalás róla: HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XV, (Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczka, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa) Baden-Baden, 2004, 49–82. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV.)

15 A szóban forgó magyar nyelvű művek leírása és tartalmi összefoglalása BALÁZS Mihálytól *István Basilius = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, XII, *Ungarländische Antitrinitarier*, Tamás Arany, *István Basilius*, *István Császmái*, Lukács Egri, *Elias Gzmiedele*, 95–96.

16 POZSÁR Annamária, *Demeter Hunyadi*, = *Bibliotheca Dissidentium*, XXIII, 11–47.

létét tudták felvázolni,¹⁷ s ezért merünk gondolni arra, hogy az ideérkezőnek ennek tolrálására is rá kellett készülnie.

A katolikusokkal való súlyos összecsapások következtében 1603–1605 között száműzetésbe szorult kolozsvári unitáriusok egyike, Göcs Pál Lengyelországban, a *Historia* szerint Radecke házában élte túl a megpróbáltatásokat, és hazatérve vendéglátóját ajánlotta a visszakapott iskola igazgatójává és – talán csak később – a szász gyülekezet lelkészéül. Göcs valószínűleg így akarta meghálálni a segítséget, hiszen a lengyel kisvárosban, az akkoriban lassan növekedésnek indult Rakówban elérhető jövedelem valószínűleg kisebb volt, mint amit a gyorsan talpraálló „kincses” város kínálhatott. Nem biztos, hogy nem számítottak Radecke Gdańsk felekezeti sokféleségében, majd a szélsőséges irányokból lassan letisztuló lengyelországi antitrinitarizmusnak a rakóvi káté 1605-ös megjelenésében is tetten érhető egységesülésében gyűjtött tapasztalatai, amikor őt választották a lengyelországiak közül.

Radecke kolozsvári korszakának első évtizedéről igen keveset tudunk, s az indulása előtt Rakówban az ott felgyorsult egységesítő munkálatokban szerzett gyakorlatát inkább csak Toroczkai halála után, 1616-tól az erdélyi unitáriusok vezetőjeként kamatoztathatta. Az 1616-ban püspökké választott Radecke nagyon serényen láthatott munkához, mert az első zsinatára annyi feladatot rótt, hogy a kitűzött téma: „Vajjon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek és földnek teremtője-e” megvitatása nem kerülhetett sorra, ezért meg kellett ismételnie a két következő évben is. Adott neki munkát a fejedelmi hatalmát közismerten merész lépésekkel megszilárdító Bethlen Gábor is, aki alattvalói lelki üdvére is összpontosítva 1617 tavaszán kolozsvári református gimnázium alapításának teremtette meg anyagi feltételeit; a legkiválóbb református teológusokat bevonva 1617–1618-ban több nyilvános disputálást szervezett kálvinista–unitárius részvétellel. Ezekről kevés forrás maradt fenn, azok is szinte kizárólag az unitáriusok ellenfeleitől. A vitában résztvevő unitáriusok álláspontját csak két munka képviseli: Csanádi talán kinyomtatott *Pörölye*¹⁸ (különösen nagy felháborodást keltett az ellenfélnél Krisztus istenségét tagadó kijelentéseivel) és Radeciusnak három másolatban is fennmaradt kézírata (*Apologia adversus criminationem eorum, qui Religionem Ecclesiarum in Transsylvania de uno Deo Patre, et Filio ejus unigenito Jesu Christo, consententium, Turcicam esse affirmant*).¹⁹ Keserői Dajka János püspökké választása után a vitákat beszüntették, 1618 októ-

17 A lassan meginduló konfesszionalizálódási folyamatot európai háttéren próbálja meg tárgyalni BALÁZS Mihály, *Elhözódó felekezetisedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig = Uő, felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2006, 37–75 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.).

18 PAP Balázs, *Csanádi Pál ismeretlen Pörölye = Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENPÉTERI Márton, Bp., 2001, 221–236.

19 Kolozsváron az Akadémiai Könyvtárban lásd *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, Szeged, 1997, MsU 323, 878/B, 935.

berében pedig az országgyűlés azok megbüntetéséről határozott, akik a négy bevett vallás valamelyikébe be nem térnek vagy ilyen embereket támogatnak. Több unitárius zsinatot meghíúsítottak, végül az új református püspök jelenlétében megtartott novemberi zsinatot a szombatosok elleni rendelkezések meghozatalára kényszerítették. Ezek az évek tehát súlyos megpróbáltatásokat hoztak az egyházra, ám 1622 különösen fekete év: az országgyűlés már a szombatosok ellen hozott törvényt, és a fejedelmi fegyverek védőerője alatt lebonyolított kálvinista hittérítés eredményeképpen sok addig unitárius község került kálvinista irányítás alá a Székelyföldön, ahol leginkább bejáratott volt a közös templom- és iskolahasználatban is testet öltő együttélés a vegyes vallású falvakban.²⁰ Ráadásul rettenetes pestis pusztított Kolozsváron, a város első papja mellett sok lelkész is áldozatul esett. Akkortól Radecke viselte az első pap tisztét is, bár a két funkció összekapcsolása addig nem volt szokásban. A kálvinista hittérítés sikerei más vidékeken is egyre erőteljesebbek már az 1620-as évek közepén. Úgy tűnik, elsősorban ezzel a rendkívül erős külső nyomással magyarázható az egyházi rendtartás összeállítása. A püspök szerzőtársainak tekinthetők a konzisztórium tagjai is, névsorukon kívül más konkrétumot nem is tudunk a *Disciplina Ecclesiastica* keletkezéséről, az 1625–1627 közötti zsinatok anyaga ugyanis teljesen elkallódott.

Az egyháztörténet 3. könyve 7. fejezete végén olvasható a „közönségesen Radeckefélének nevezett egyházi fegyelmi törvény.” A hagyomány szerint 1626-ban szerkesztett műnek egy ennél jóval régebbi s két későbbi kéziratot változata is fennmaradt.²¹ Az RMNy Josef Trauschra hivatkozva 1626-ban feltételezi kiadását és azt írja, hogy tartalmát az

20 Haner nyomán *az erdélyi unitárius egyház története (Historia)* II. kötetében többek között a következőket olvashatjuk erről: „Három ok működött közre az unitárius egyház kebelében arra, hogy őket eltíporják: egyik ok a püspökben volt, másik az egyház testében, harmadik a zsidózókban, kik magukat az unitárius névvel kendőzték. A püspök, Radecki Bálint külföldi ember volt, magyarul szinte semmit se tudott, s mint olyan ember, akit csak nemrég állítottak az egyház kormánya mellé, az unitáriusok állapotát kellőleg nem ismerte. Az egyház testében az apostolok ősi egyszerűsége annyira divatba jött, hogy mindazok, kik a római vallásnak fölmondták a barátságot, egy templomba jártak, ugyanazon paptól hallgatták Isten igéjét. Így különösen a székely székeken, az úgynevezett Erdővidéken, hol több mint hatvankét eklézsiát töltött meg a nép, s az unitáriusok közt akadtak reformátusok is, ezek kedvéért itt-ott kálvinista iskolamestert alkalmaztak, míg az igehirdető pap unitárius volt, és megfordítva. Végül a zsidózók a székek külső peremét szállták meg. A fejedelem az eklézsiákat és a püspököt a [református] püspöknek, a zsidózókat az országgyűlésnek rendelte alá. A püspököt és eklézsiákat fegyveres zsarnoksággal, a zsidózókat a törvény tételeivel törte meg.” *Historia II*, 1025.

21 Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*, Cluj-Kolozsvár, 1922, 5–27. A Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában MsU 54. számmal őrzött kéziratot legrégebbinek és alapnak tekintve adja a szöveg kritikai kiadását. (Ő Körmőczire hivatkozva nem tartja valószínűnek a mű 1626-os kinyomtatását.) A kolozsvári unitárius kéziratok katalógusa (*The Manuscripts...*) 54/B jelzettel 17. század közepe körül keletkezettnek tekinti, tehát igazolja Tóth eljárását.

Almási-féle 1694-es kiadásból ismerhetjük meg, jóllehet az lényeges pontokon módosított változat volt. Utóbbival való összevetését máskorra halasztva, itt csak az adott helyzet, illetve Radecius erdélyi szerepének föltárásában informatívnak tetsző helyeit szeretném részletesebben bemutatni.

A bevezető az egyház újjászervezését ígéri, amire állítása szerint azért van szükség, mert mindenki szabadon terjeszti, amit kitalál, s ebből a lelkeknek nagy kára származik. Az első rész az újdonságok önkényes terjesztésének tilalma után az újítás esetleges engedélyeztetésének többlépcsős, bonyolult, ám látszólag demokratikus módját vázolja: ha a konzisztórium vagy zsinat többsége megszavazza, elfogadható. Ha megfontoljuk, hogy pár oldallal lejjebb már csak ingadozókról beszél, s a konzisztórium, zsinat zárt és titoktartásra kötelező ülésein tanácsolja megbeszélni ezt az ingadozást, láthatjuk, hogy a *Disciplina* fő célja lezárt dogmarendszer és egységes kultusz általános elfogadtatása az egyházon belül, legelőször a lelkészek körében, vagy talán még inkább ilyen szándék nyilvános manifesztálása. A sorozatos hivatkozások a világi felsőbbségre, a fejedelem felháborodására, valamint a későbbi fejlemények megengedhetővé tesznek ilyen feltételezést. Ezt támogatják a következők is a lelkészek feladatait körüljáró rész III. pontjában: „Előző években oly nagy viszály támadt eklézsiánkban Jézus Krisztusnak, Isten fiának segítségül hívása körül, hogy úgy hisszük, ehhez fogható itt Erdélyországban még soha elő nem fordult. Hanem ez már Isten jóvoltából némi részben lecsillapodott, sőt a róla való vitát a legfőbb hatóság részéről is a legszigorúbban eltiltották.”²² Úgy látszik tehát, az elmúlt évtized tapasztalatai a tiltott témáról való vitatkozást akarták a legfelső vezetés körében tartani, másrészt nem kizárható a kálvinistákkal folytatott vitákkal egy időben a belső diskurzus kiéleződése, amit egyelőre nem tudunk rekonstruálni.

A prédikálás szabadságát biztosító jogokat ezzel immár az egyház belső gyakorlatából is számúzták volna. Alapos vizsgálatokra lenne szükség annak kiderítésére, hogyan éltek a gyakorlatban az erdélyi antitrinitáriusok javaslatára 1568 és 1571 között hozott törvények, amelyek a lelkészeknek a prédikálás szabadságát, a gyülekezeteknek a szabad lelkészválasztás jogát biztosították, a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek is megteremtve a lehetőségét.²³

E jogok első korlátozása 1570-ben egészen minimális (és a 16. századi lengyelországi fejlődés jelentős irányának erdélyi hiányát is megmagyarázza): a spiritualista Gczmiedele fellépésének hatására – a néhány újabban előkerült adat szerint – a szász és magyar kö-

22 „III. Tanta fuit in nostris ecclesiis superioribus temporibus controversia nata de Jesu Christi filii dei invocatione, quantam vix unquam in hoc regno Transilvaniae extitisse credibile est. Sed divina bonitate ea iam nonnulla ex parte sopita est. Quin imo etiam auctoritate supremi magistratus gravissime interdicta.” Tóth György, im. 18.

23 Erről részletesebben BALÁZS Mihály, „A hit ... hallásból lészön.” *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György, Bp., 2002, 51–73.

zösségben egyaránt terjedő anabaptisztikus-egalitárius tanokra vonatkozik. A korlátozás érthetőbbé válik, ha az erdélyi antitrinitárius egyház speciális társadalmi beágyazottságára gondolunk, arra, hogy létrejöttében Kolozsvár polgárai, elsősorban arisztokratái aktív szerepet vállaltak. A hamar egészében áttért magyar és szász közösségek harmonikus együttélésének évszázadok csiszolta gyakorlata érvényesül az egyház ekkoriban kialakult belső életében (pl. a két közösségből a bíróválasztás rendjét követve felváltva választanak városi elsőpapot, ún. plébánost). Egészen más kérdés, hogy a katolicizmus Erdély-szerte tapasztalható sporadikussá válásától megriadt Báthory Kristóf fejedelem önkénye képes ezt rövid időre korlátozni és kis külső segítséggel Dávid Ferencet nonadortantista nézetei miatt elítéltetni. Utódai hasonló önkényeskedéseit is többek közt az a lengyel és erdélyi társadalom közötti alapvető különbség tette lehetővé, hogy utóbbinak jóval gyengébb az arisztokráciája, ami persze a nem székváros Kolozsvár politikai jelentőségét is nagyon megemelte.²⁴

Az 1626-os rendtartás a papjelöltek kötelességeként előírja az egyház által elfogadott tanítás aláírással hitelesített őszinte elfogadását.²⁵ A szervezettség megerősítése, a lelkészek naprakész nyilvántartása és cserélődésük kontrollja, az ellenőrzés megsokszorozása és a hitvallás kötelező aláíratása mind a fennebb emlegetett ún. újításokat akarta megszüntetni. Az újítás szó következetes használata és az egész szöveg megformálása jótékonyan elfedi, hogy az unitarizmus változatainak régóta eleven hagyományát is megsemmisítené-e, vagy csak újabb változtatásokat szeretne elkerülni. A későbbi másolatban²⁶ ide illesztett betoldás világosan kimondja, hogy Krisztus istensége, imádása és segítségül hívása kérdésében az 1579-es hitvallás a mérce, aminek tételei még a János Zsigmond idején kinyomtatott könyvek alapján lettek megszerkesztve, amint ezt az 1579-es irat is állítja.²⁷

24 A gazdaságira jellemző, hogy éves adója pl. 1634-ben 2200 florenusszal tíz-hússzorosa a többi városénak, amelyek közül csak Váradé ugrik ki 1800 florenusszal. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 9, ed. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1883, 408.

25 „IV. An cum examinatur de punctis christianae religionis praecipuis respondere, mediocris saltem diligentiae specimine edito ex catechesi possint? V. An sacramenta, sive signa mystica ecclesiae celebrare et administrare juxta formam a synodo praescriptam, sciant ac velint? An se nihil innovaturos vel publica vel privatim absque salutato et consensu consistorio promittant? VII. An omnibus doctrinae christianae partibus, ab ecclesia ex verbo dei receptis stabilitisque, bona conscientia absque hypocrisi ulla subscribere velint?” TÓTH György, *i. m.*, 15–16.

26 *The Manuscripts...*, MsU 370.

27 „... quod consensus Ministrorum unitariae receptae religionis in anno 1579 2. Juli. Claudiopoli congregatum de divinitate, adoratione invocatione, regnoque Christi ex libris sub rege serenissimo quondam Joanne Secundo electo rege Hungariae impressis, ac publicatis jam factum...” TÓTH György, *i. m.*, 18. és JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke*, 239. – A *Historiába* is bekerült e változtatás egy része, de a 17. század közepének datált, legkorábbi változatban (MsU 54/B) ennek még nyoma sincsen. Az 1579-es *Consensus ministrorum* kézírata elveszett. JAKAB Elek: *Dávid Ferenc emléke*, Bp., 1879, II, 22; Részletes leírása: *Demeter Hunyadi = Bibliotheca Dissidentum*, XIII, 43–44.

A konzisztórium tagjainak a püspökkel gondoskodniok kell arról, hogy „a Szentírás tiszta forrásából szerkesszenek egy közcélra szolgáló hitvallást vagy kátét, s azt adják a köznép kezébe, nehogy a hívők egyike-másika... valami olyat hozzon nyilvánosságra, amit aztán később nehezen, az egyház nagy kárával, sőt sérelmével lehet csak lecsillapítani és helyreütni.”²⁸ Eszerint egyfelől mindaddig nem volt tehát szigorú az egyházon belüli cenzúra, ha volt egyáltalán, másfelől kérdés, vajon Radecius előszavával 1620-ban német nyelven kiadott, sociniánus szellemű káté, imakönyv és énekgyűjtemény és a három év múlva kiadott, hasonló szerkezetű, magyar gyűjtemény nem töltötte volna be ezt a szerepet?

A Várfalvi Kósa János nevével jegyzett (Enyedi szellemében íródott) káténak 1623-as kiadása²⁹ nem igazán volt beilleszthető az egyház egységesítésének programjába. Az sem kizárt, hogy vagy nem a püspök jóváhagyásával került sor a nyomtatásra, vagy kihasználták, hogy Radecius nem igazán tanult meg magyarul. Elképzelhető, hogy mindkét említett káténál terjedelmesebb hitvallást tartottak szükségesnek.

Talán az 1610-es években elkészült szombatos énekeskönyvekre utal máshelyütt a szöveg, követelvény, hogy azonnal állítsák helyre, amit egyes megátalkodott testvérek tettek a himnuszokkal és énekekkel, amikor Krisztus minden említését onnan kitörölték.³⁰ Nagyon fontos rögzíteni, hogy csak egyedül e helyütt kárhoztatják Krisztus tiszteletének hanyatlását. Mindenesetre Thordai János, a kollégium ifjú tanítója a következő évben lefordítja a zsoltárokat.³¹

A dogmarendszer lezárásának elfogadtatásával szorosan összefüggőek a kultusz egyesítésére vonatkozó rendelkezések. A szombatosok gyakorlatát felelmegető rendelet a Miatyánkhoz való visszatérést, az istentisztelet előtt és után is kötelező elmondását szorgalmazza arra hivatkozva, hogy annak elhagyása ellenfeleik támadásának tette ki mindnyájukat, sőt a fejedelmet is megbotránkoztatta.

Az úrvacsora és keresztség majdnem teljes megszűnését ennél is nagyobb gondnak látják. Visszaállításának indokai között a legfigyelemreméltóbbak a következők: „Nehogy e szentségek fokozatos elhanyagolása következtében az eszeveszett istentelenség úgy fölburjánózzék, hogy... afféléket tanítsanak és állítsanak, mintha az újszövetségi iratoknak, e szentségekkel együtt, csupán az apostolok idejében, vagy utánuk egy század leforgásáig

28 TÓTH GYÖRGY, *i. m.*, 11.

29 KESERŰ Gizella, *János Várfalvi Kósa = Bibliotheca Dissidentium*, XXIII, 195–226.

30 „Quia in proximis fratrum dissidiis quidam non minori casu quam errore contumaci, theses et versiculos eos in quibus de honore, gloria dignitate beneficiis, regno intercessionem Christi salvatoris mentio facta esset, ex hymnis et cantuiculis pie a majoribus nostris compositis, ac ex scripturae testimoniis scite depromptis, expungere atque delere, ne vel nomen amplius mediatoris nostri recoletur, nequaquam dubitarunt...” TÓTH György, *i. m.*, 21.

31 RMKT XVII, 4, 582.

kellett volna érvényben lenniök.”³² Itt határozottan a szombatosság ily módon való továbbterjedésének veszélyére utalnak, másrészt – mint mondják – biztos jegyekként e szentségek különböztetik meg őket a pogányoktól, mint a zsidókat egykor a körülmetélés.

Radecius értékelése szempontjából talán nem közömbösek a kollektív vezetés egyfajta változatának meghonosítását célzó rendelkezések. Említettük, hogy a püspök a konzisztóriummal (ami a püspök őrsége, segítőtársa, támasza) együtt felelős az új katekizmus összeállításáért. Hatáskörének leírása olyan alapos, az egyszemélyi vezetést kárhozható bevezetővel van fölvezetve, hogy arra kell gondoljunk, találtak kifogásolnivalót Radecki vezetői stílusában. A zsinatok összehívásáról is azért kell együtt döntenie, nehogy „jelentéktelen okok miatt”, „alkalmatlan időben,” pl. betakarításkor legyenek egybehíva a lelkesek.³³ (Radecke fennmaradt meghívói többnyire júniusra-július elejére hívták egybe a zsinatokat.)³⁴

A második és harmadik rövid rész a sokféle szűrőn fennakadó vétkesekkel foglalkozik, jellemző módon itt is a tanbeli tévelygőkre, az egyház intézményeitől elhajlókra összpontosítva épp csak említi a világi bűnösöket.³⁵ A kétszeri barátságos dorgálás után is vétkezők kizárását a bűn járványos terjedésének megakadályozása és a vétkes esetleges megrendülése indokolja. Végül esik pár szó az őszintén megváltozók visszafogadásáról is, de ennek részletes szabályozását későbbi időre halasztották.

Egészében véve a *Disciplina* az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait dokumentálja. Szó sincs bármely irányzat kizárásáról, még a szombatosokra vonatkozatható passzusok sem fogalmaznak egyértelműen. Nyitva hagyott kérdés, milyen hitvallás aláírását fogják megkövetelni a lelkészekről. A kultuszra vonatkozó rendelkezések fogalmaznak kicsit határozottabban, ezek pedig a protestáns közösség általi elfogadtatást lehetővé tévő változásokat tűznek ki.

A korábbi időszakból az egyház belső életét szabályozó, hasonlóan rendszeres dokumentumot nem ismerünk, ám számos feltűnő párhuzamosságot találunk a Biandrata által előkészített, Dávid utolsó hónapjaiban, tehát szintén erős nyomás alatt megtartott tordai zsinaton hozott fegyelmi rendszabályokkal (vitatkozások, Miatyánk elhagyásának, papok vándorlásának tiltása, gyermekkereszttség, úrvacsora szorgalmazása). Közvetlen

32 Ne paulatim sacramentis contemnis eo impietatis amentiaequa veniat, ut scripta novi foederisuna cum signis mysticiis apostolorum tantum temporibus aut uno post ipsos seculo durare debuisse, contra omnem luce meridia clariorem veritatem doceatur et asseratur. 5. Út a tartaris, turcis, judeis, aetiopibus aliisque plurimis nationibus luce evangelii carentibus, ceu notis quibusdam certis, hisce sacramentis distinguamur, quemadmodum prisco illo patrum seculo populus israheliticus ab omnibus gentibus exteris circumcisionis signo segregatur.” TÓTH György, *i. m.*, 17–18.

33 De officio seniorum, III. TÓTH György, *i. m.*, 13.

34 *Historia II*, 112–120.

35 „Primum itaque, si quis errantem in doctrina quempiam animadvertet et discedentem ab ecclesiae rectis institutis, aut perperati ab aliquo facinoris conscius erit...” TÓTH György, *i. m.*, 23.

utóéletéről kicsit többet tudunk. A rendtartás kiadója, Tóth György mellékelt hozzá egy *Szükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz. 1629* című iratot,³⁶ amely föltétlenül érdemes figyelmünkre, ugyanis feltételezésünk szerint a júniusban kelt rakóvi levélre való reagálásnak tekinthető. Első renden Krisztus segítségül hívása erdélyi bevezetésének nehézségeire világít rá, ezért annak a szertartásba való lassú, leplezett becsempészésének részletes módszertanával kezdődik. A püspököt is felszólítja, „törje meg az első jeget” és járjon elől jó példával.³⁷ (Úgy látszik tehát, hogy a meggyőződésünk szerint kívülről inspirált, 1626-ban a *Disciplinában* még egyáltalán nem elfogadott, csak halványan fölsejtlő tanbeli egyneműsítés nagyon nagy ellenállásba ütközött, amit Radecius felmért és továbbra sem akarta vagy tudta a maga véleményét a közösségre erőltetni, s a rá vonatkozó megjegyzések megengedik azt is, hogy nem őt képviselte Ravius Rakóiban. A lengyelek levelével támogatva az 1629-ben adott pillanatban már máshogy kellett legyen.) A *disciplina* fegyelmi gyűlésként való apránkénti bevezetésének részletes metodológiáját olvashatjuk ezután, majd annak kifejtését, milyen csoportokba kell osztani a híveket, ki, kiről, hol tegyen jelentést, hogy a rendszeres és szigorú ellenőrzés és büntetés végre megvalósuljon.³⁸ A terv határozottan a lengyel gyakorlatra utal, s jellemző, hogy a fordító és kiadó közti szóhasználat itt nem egyezik – nem véletlen, hogy a talán jezsuita iskolákban tanult eljárásra nem találtak megfelelő kifejezést (itt most jobb híján fegyelmi gyűlés), ami azt is jelzi, hogy gyakorlata nem honosodott meg Erdélyben, tudásunk szerint csak a menekült lengyelek gyülekezete gyakorolta még a 18. században is.³⁹ A keresztelelésre vonatkozó rész kiigazítja a *Disciplinában* megfogalmazottakat, a szülők szándékának és a helyi szokásoknak figyelembe vételét ajánlja, azzal a megszorítással, hogy a püspök javasolta módon tudatosítsák a hívekkel, hogy a gyermekkeresztelést nem Krisztus rendelte el, hanem az egyház, „amit a botránkozás kikerülése okából tűrni lehet”.⁴⁰ Az Úrvacsoráról szólva azt azonnal kapcsolja szövegünk a „hitvallással, vagy ... megítélssel,” értelmezésünkben a lengyeleknél bevált nyilvános önvizsgálattal és szükség esetén dorgálással. Az egyháziaknak hittudományi gyakorlatok bevezetését tervezik, hogy a sokakban még eleven kételkedést fölszámolják. A gonosztevők főbenjáró büntetése alcímmel jelzett részben a világi büntetések szigora ellen emelnek szót, majd megvédik azokat, akik joggal ítélnék halálra valakit, aminek hangsúlyozása a 17. században is eleven lengyelországi vitákat juttatja eszünkbe arról, viselhet-e fegyvert, gyakorolhat-e pallosjogot az igaz keresztény.

36 *Uo.*, 31–41. A Tóth-féle kiadás nyomán feltételezhető, hogy több kézirat is együtt őrizte meg a *Disciplina* másolatával. A *Historia* III. kötetében azonban nem szerepel a *Disciplina* szövege mellett, aminek nagyon komoly, de már inkább a dézsi komplánáció távoli utóéletét érintő jelentősége van.

37 *Uo.*, 31–32.

38 *Uo.*, 32–33.

39 Ennek külön vezetett jegyzőkönyveit a kolozsvári első pap iratai között őrzik.

40 *Uo.*, 34.

A házassággal, válással kapcsolatos rendelkezéseknél fontosabb talán, hogy a részegeskedésre hivatkozva legalább a táncot, de inkább a zenét is számúznék az esküvőkről. Szintén sociniánus hatásra ajánlják, hogy a Szentírásnak inkább az Újtestamentumból származó helyei legyenek magyarázva az istentiszteleteken. A kegyesség elmélyítésének szándéka érhető tetten a családi közös imák mellett a kötetlen szövegezésű imádságok ajánlásában.⁴¹ Az utánpótlás neveléséről akár ösztönzőek is lehetnek az itt leírtak, az már kevésbé, hogy elítélik a gyerekeket kézművességre adó egyháziakat. Házassági engedélyt nem rendelnek kérni, de figyelmeztetnek arra, milyen veszélyekkel járnak a vegyes házasságok. A fentiekből valamelyest talán belülről is láthatóak a két elemzett dokumentumot inspiráló eltérő körülmények, s az utóbbit olvasva még egyértelműbbé válik az első megfogalmazásának óvatossága.

A levélre való reakciónak tekinthető az is, hogy 1630-ban rakóvi tanulmányokra küldték Köpeczi Miklóst, aki az ottani akadémia alumnusaként 50 florenus segílyt kapott az 1630-as rakóvi zsinat határozatából.⁴² Abban is bizonyosak lehetünk már, hogy nem a források pusztulása miatt nem tudunk nagyobb számban Rakówban tanuló erdélyi diákokról, mint eddig sokan feltételezték. Őt jóval megelőzően csupán Varsolci Jánosról tudunk, akit 1617-ben, közvetlenül Radecius püspökké választását követően egy esztendőre küldtek oda. Ismereteink szerint Toroczkai életében csak Rhavius (Szörös) Mátyásról, a levél másik főszereplőjéről föltételezhető, hogy Rakówban volt diák. Martin Ruar levelezése alapján nem kizárható, hogy mielőtt Altdorfban beiratkozott,⁴³ akár hosszabb időt töltött ott. Erre utalhat, hogy levelet visz a rakóviaktól Ruarnak, amelyben a régóta, nagy gonddal előkészített első altdorfi antitrinitárius úrvacsora még kérdéses pontjainak megoldását a „mi Matthaesus urunkra” bízák.⁴⁴ Alig pár hónappal érkezése után Lengyelországba indultak Ruarral, ahol első útján ő volt kalauza, s egy nehéz helyzetből kiváló helyismerete (amit német útja előtti tartós otlétében szerezhettek) segítette ki mindketőjüket.⁴⁵ (Zeltner szerint kimondottan hitterjesztés céljából utazott Németországba.)

41 Luther hasonló nézetei és a 17. században igazán tömegessé váló imádságoskönyv-használat közti összefüggéseket elemzi az unitárius gyakorlat értelmezésében is hasznosnak látszó módon Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch. Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und der Niederlanden*, ed. Ferdinand von INGEN – Cornelia Niekus MOORE, Wiesbaden, 2001, 13–46. (Wolfenbütteler Forschungen, 92.)

42 „Nicolaus Copecius. Transylvanus... a. 1630. inter alumnos Racouienses susceptus, iosique Stipendium 50 flor. Concessum fuerit.” Bock, *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum, Regiomonti et Lipsiae*, 1776, I, 110.

43 Matthias Rhau *Claudiiopolitae*, 1614. február 7. = Elias von STEINMAYER, *Die Matrikel der Universität Altdorf I*, 128.

44 Gustavus Georgius ZELTNER, *Historia Crypto-Socinismi Altdorfinae...*, Lipsiae, 1729, 304.

45 ZELTNER, *i. m.*, 449–450. Itt Conradus és Szilágyi János Altdorfba készülésétől. Talán ő, talán Radecke segített az úticél megválasztásában. Rakówba érkezéskor egyébként találkoztak két

Nyilvánvalóan összefügg az eddigiekkel az is, hogy Köpeczi kiküldése után egy esztendővel az erdélyi szászok lelkészt kérnek Lengyelországból. Az 1631-es rakóvi zsinat válaszul id. Joachim Stegmannnt jelöli ki kolozsvári lelkésznek. Kiválasztásához hozzájárulhatott, hogy Sandius említ munkái között egy *Disciplina Ecclesiasticát*. Indulásának hosszú elhúzódása nem egészen érthető, bár a rakóvi zsinatok erősen megterhelték Stegmannnt munkával, valószínűleg nem könnyen váltak meg tőle. 1632 augusztusában meghalt Radecius, pár hét múlva két polgár utazott Stegmannért Lengyelországba. Kolozsváron hamarosan oktató munkára is fölkérték, ám ezt csak a szász diákok fogadták el, a magyarok nem. A más forrásokban emlegetett kollégiumi zavargások eddig homályos okait is tisztábban látjuk. Uzoni szerint az iskola rendtartásának megváltoztatását nehezményezték a magyar diákok, Szinnyei az egyetlen a magyar szakirodalomban, aki bővebb magyarázat nélkül tanbeli különbséget tekint a konfliktus okának.⁴⁶ A magyarok valószínűleg sem Krisztusról vallott nézeteit, sem az egyházi rendtartásnak az amúgy is erős iskolai fegyelemre rakódó feltehető szigorítását nem tudták elfogadni, ezért pár nappal az új tanár munkába állása után Köpeczi Miklós lektorral az élen elhagyták az iskolát. Köpeczin nem fogott tehát a lengyelországi kétéves átnevelés.

Stegmann utolsó, befejezetlen műve a *De iudice et norma controversiarum fidei*⁴⁷ 1631–33 közt íródott, (lehetséges, hogy éppen ennek írása miatt késett Erdélybe indulása). E munka utolsó, 8. fejezete (De abusu rationis) az értelem helytelen és hibás működésének eseteit osztályozza. Ennek egy részlete a legsúlyosabb hibának azt tekinti, ha valaki Krisztust földi királynak tekinti. Balázs Mihály értelmezése szerint ez csakis a non-adorantistákra vonatkozatható. A rációnak vallási ügyek megítélésére való használatát egyedülállóan kimunkáló Stegmann felekezetek fölötti semlegesség látszatára figyelő munkájában nem habozik szóvá tenni ezt a makacs vétket. Az adott helyzetben ez is teljesen érthető. Tudjuk, mennyi rakóvi próbálkozás hiúsult meg már akkorra más protestáns felekezetekkel való összefogásra, kiegyezésre, netán egyesülésre.⁴⁸ Krisztus megfelelő tisztelete nélkül sokak szerint elképzelhetetlen a kereszténység, így az erdélyiek makacssága a lengyelországi egyház lehetőségeit is korlátozni látszhatott.

kolozsvárral, Thomas Langgal és Csanádi Pállal, akik épp elindultak hazafelé, s felajánlották, viznek a fiatalember szüleinek levelet (Lang egyébként vagy nagybátyja vagy nagyapja Raviusnak. – Vö. HERPEI János, *Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására* = Adattár III, 455–461. – Innen tudjuk azt is, hogy Ravius Heltai Gáspár leszámazottja és lehetséges, hogy a nyomda örököse volt.) Lehet, hogy ők tárgyaltak Thoroczka Enyedi-fordításának végül elvetett/meghiúsult rakóvi kiadásáról.

46 SZINNYEI, *Magyar írók*, XII, 1415.

47 *De iudice et norma controversiarum fidei*, ed. Juliusz DOMAŃSKI – Zbigniew OGWONSKI, Warszawa, 1963, 73.

48 Gondoljunk csak a remonstránsokkal való 1632-es próbálkozásra!

Alig négy hónapnyi kolozsvári munka után elhunyt Stegmann.⁴⁹ E hír után a kolozsvári polgár, Segesvári a levél másik főszereplőjéről, Raviusról és a helyi szokásokról igen érdekes információkat közvetít: „Az ifjú Szörös Mátyás, szász natióon való prédikátor, kolozsvári fiú, egynéhány esztendeig prédikátor lévén, sok újságot követvén... Hogy a város meg nem engedte neki, nem akart szolgálni; az város csak békét hagyta neki, és más papot hozának Beszterce városából...”⁵⁰ A rakóvi zsinatot tudósító hajdani peregrinus német- és lengyelországi útvjáról hazatérve a szász gyülekezet lelkipásztora, ennél magasabb tisztre nem választják. A 16. században még csak megkezdődött az unitárius szászok lutheránus térítése. Kicsit később mondható, hogy a kálvinistákkal versengve, de egymást nem zavarva, sikeresen térítettek. (Kolozsváron hamarosan a kálvinista befolyás dominált, és a lutheránusok kis számuk miatt a 17. század végén velük példátlan módon együttműködtek, ami érthetően erős bírálatot váltott ki a tiszta lutheránus Szebenből: „geistliches vermischtes Clausenburgisches Babel.”)⁵¹ Azzal is szembe kellett néznie, hogy az egyre hatékonyabb református térítés a kolozsvári magyaroknál akkor még nem tapasztalt módon olyan jelentős eredményeket ért el az ottani szászok körében, hogy 1628 végén az unitárius iskola nagytermét fejedelmi parancsra a német nyelvű református istentiszteletek tartására át kellett adni.⁵² A nehéztermészetű városi tanácsos fia az unitáriusok emlékezetében valóságos szörnyeteg, hataloméhes intrikus. A *Historia* egyik helye szerint az éppen elhunyt Radeciusra hivatkoztak, de Raviusra gondoltak (az ő püspökségét kívánták elkerülni), amikor 1632-ben elhatározták, nem választanak többé idegent püspöknek. Ebben az évben példátlan módon két ellentétes irányzat fontos iratai jelentek meg ugyanabban a nyomdában: egyrészt Torockai Máté Palaeologust Dáviddal és Gliriusszal ötvöző kátéja,⁵³ vele egybekötve Tordai Máté versbe szedett Szentháromság-cáfolata Enyedi szellemében és egy énekeskönyv,⁵⁴ másrészt a rakóvi *Religionis christianaе brevis institutio* fordítása⁵⁵ és egy címe szerint lengyelből magyarra fordított

49 *Segesvári Bálint feljegyzései = Kolozsvári emlékirók*, ed. BALINT József, Bukarest, 1990, 164. – Utódát, Adam Francot megint csak Segesvári krónikájából ismert olyan tekintélyek kísérik el Rakówból, mint Taszycki, Stoiński és Joannes Krelz.

50 *Segesvári*, 165.

51 Johann Georg SCHASER, *Das Wiederaufleben der evang.-luther. Kirche zu Klausenburg = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, A. F. II, 1846, 53–77.

52 *Segesvári*, 165 és HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III: Művelődési törekvések a század második felében*, Budapest–Szeged, 1971.

53 *Az keresztyeni üdvesség tudománnak a' Régi és Uy Testamentom szerént egyben summáltatott értelme, az keresztyéneknek lelki épületekre*, RMNy 1544.

54 *Isteni ditsiretek, imádságos és vigasztalo énekek*, RMNy 1541. – A *Historia* szerzője érdekes, bár kevésbé meggyőző filológizálással Torockait tekinti a fordítónak, mert csak a szülőhelyén honos szavakat talál benne. „Különleges magyar szókat használ benne, olyanokat, amiket ma már csupán Toroczko városában mondanak, pl. tetedjék, ezt más magyarok úgy mondják: tessék vagy tetsszék. Lásd a X parancsolat magyarázatát, úgy gondolom, innen fordította Toroczki Máté.”

55 *Az keresztyeni vallásnak rövid tudománya*, RMNy 1542.

kiskáté,⁵⁶ amelynek példánya sajnos nem maradt fenn.⁵⁷ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy lám mindkettő szóhoz juthatott, tehát európai összehasonlításban mindenképpen példátlan toleranciagyakorlatként, de úgy is, hogy Radecke nem engedte egyik szélsőség önmeghatározását sem sajtó alá. Miután a kiadványok kiadásának csak évét tudjuk, azt is feltételezhetjük, hogy mindez csupán a nonadorantista és a szociniánus hangoltságú kolozsváriak közötti harc végletes és végzetes kiéleződése, és összefüggésbe hozható Ravius hatalmi ambícióival.⁵⁸ Mindenesetre az 1626-os elhatározást káté összeállítására e két catechismus maior típusú munka kiadásával mindkét fél beteljesítette, ám egyelőre elmaradt az aláíratható egységes hitvallás összeállítása.

1634-ben csupán egy szociniánus hangoltságú, magyar nyelvű munka megjelenéséről tudunk.⁵⁹

A kálvinista pozíciók kolozsvári megerősítésének útjában állt, hogy a városi tanácsba sehogy sem engedték be őket. Az erről folyó vita 1635-ben fölerősödött, végül a fejedelem engedett. Ám ebben az évben az országgyűlés mégis hozott egy újabb törvényt a szombatosok ellen, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy a trónra veszélyesnek látszott a szombatos Székely Mózes sztambuli tevékenysége, erdélyi aktivitása, ami sok volt a máshonnan is fenyegetett fejedelemnek. A következő évben talán erre is reagáltak az unitáriusok: kiadták Várfalvi „öregeknek,” azaz azoknak szánt kátéját, akik a két kisebb kátét már elsajátították. Bő bibliai idézetek jelentik elsősorban a többletet a másik kettőhöz képest. Nem biztos, hogy ebben a formában Várfalvi műve, (és itt eszünkbe juthat a Disciplina által elhatározott kátéösszeállítás...), ám a nevéhez kötött kiskáté jelképezhetett egyfajta konszenzust, hisz mindenképpen szélesebb körrel volt elfogadtatható, mint a Toroczkaie. Az egyensúly megint tökéletes, ugyanis ugyanekkor megjelent egy né-

56 *Kis catechesis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordítatott lengyelből magyarra*, RMNy 1543.

57 Az 1632-es kiadványok részletes elemzését lásd BALÁZS Mihály, *Zwei unitarische Katechismen...*; Uő, *A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról*, ItK, 2002, 568–579.

58 A *Historia* is ezt sugalmazza, egy sok más megállapítása miatt is figyelemre méltó részletében: „Az erkölcsi fegyelmezzéssel nem volt baj már kezdettől fogva sem az erdélyi egyházban, csakhogy nem szoktak minden hibáért eklézsiát követni úgy, amint ez a lengyeleknél divatozott. Radeckzi Bálint is, a konzisztórium tagjaival, ú. m. Járai Sámuellel, Makkai Istvánnal, magával éppen Szőrös Mátyással, továbbá Illir Györggyel, Dálnoki Ferencsel, Szenmiklósi Mátéval, Besenyei Péterrel, Szentmihályfalvi Mihállal, Somodi Istvánnal, Szopos Györggyel, már azelőtt, 1626-ban egy egyházi fegyelmi törvényt dolgozott ki. De Ravius a maga mellőzéséért az egyházon akarván magát megbosszulni, oda a lengyel fegyelmi eljárást szándékozott bevezetni, amellet a szertartásokban is más újítások behozatalát sürgette; tette pedig ezt főképpen 1632 óta, amikor Radeckzi Bálint, első pap és püspök elhunytával Ravius, mint helyettese, mindkét tisztelet el akarta foglalni.” H2 K126

59 *Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálás*, RMNY 1634. Forrása, szerzője ismeretlen. – A mű szociniánus vonásairól lásd KESERŰ Bálint, *i. m.*, 120.

metből fordított magyarázat a János evangélium elejéhez (Uzoni még látta a könyv utolsó lapját, amely szerint: *Germanice est opus Walentini Schmalcii*).⁶⁰

Az uralmát stabilizáló Rákóczi György már nem hátrál meg Kolozsvár előtt. Miután értelmezésében mindazok szombatosok, akik Krisztust nem imádják, úgy dönt, érvényt szerez az 1635-ös törvénynek, 1638-ban határozottan rendezi az unitáriusok dolgát.

Visszatérve a vizsgált levélben emlegetett Raviushoz: elbocsátását (1633) követően pár évig nincs említve a forrásokban. Az 1635-ben hozott (politikai és anyagi indítékokkal is magyarázható) fejedelmi intézkedések a szombatosok ellen később alkalmat adtak neki arra, hogy a következő évben az őt püspökké megint nem jelölő unitáriusokat a nonadorantista gyakorlat miatt bevádolja az uralkodónál. Működésének ez a legkevésbé dicső szakasza a legismertebb.

„Még nem ment volt ki divatból az a szokás, hogy püspökké csak kolozsvári papokat jelölhettek... Nem sokkal azelőtt aztán, hogy Ravius Mátyást, ezt a nyughatatlan embert a püspöki hivatalból kizárják, a Csanádi jelölése alkalmával [1632] törvényt hoztak, hogy az első papi hivatal mintájára, amit a szászok és magyarok fölváltva viselnek, ezúttal püspököt a magyarok közül válasszanak. Minthogy tehát Radecius a szászok részéről volt püspök, utána magyar következzen. Ilyenformán Raviust tisztességgel félretolták az útból. Innen magyarázható meg Segesvári megkülönböztetése, ki az 1631. évre ezt írja: »Valent. Radecius Püspök a szász nation, német nemzet.« 1632-re pedig: »Választák Püspökké Csanádi Pált Magyar Nation.« Ravius ezt a törvényt örökérvényűvé szeretne volna tenni, s Csanádi halála után egészen nekifeküdt, hogy püspökké legyen. A zsinat azt a kitérő módot találta ki, hogy amint régebben a városon kívül lakó esperesekből és konzisztorokból jelöltek alkalmas férfiakat a püspökségre, most is úgy történjék. Ezt a zsinatot december 17-ére hívták össze. Dicsőszentmártonba, hol „a püspöki hivatalra Isten kegyelméből előléptették sepsiszentgyörgyi Beke Dániel udvarhelyszéki esperestet és Bordosi papot; legyen ez a választás Isten és Krisztus jóvoltából boldog és szerencsés, hozzon Isten nevére dicsőséget, a csapások viharaitól sújtott eklézsiáink számára pedig békeséget és épülést. Ámen!” mondja a kolozsvári konzisztórium jegyzőkönyve. A zsinat elbomlása után eltávozott Ravius is olyanformán, mint Júdás Krisztus vacsorájáról. Amint az említett jegyzőkönyv 1637-ből mondja „a belviszály ezután kezdette egyházunkat végromlásba dönteni.” Szörös Mátyás ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy magának Kolozsvárt a szász eklézsiából pártot szervezett és a lengyel eklézsiákat az erdélyiek ellen tüzelte, hanem hamis tanúkat szervezván az unitáriusok ellen, mintha újítók volnának, addig futkározott Rákóczi György fejedelemhez, míg azt földühítette s arra bírta, hogy

60 *A Szent Iános evangéliuma kezdetinek rövid magyarázattya, mely kérdésekből és feleletekből áll...* RMNy 1646; Schmalz, *Kurze Auslegung über den Anfang des Evangelii des Heiligen Iohannis* Raków 1611, A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław 1974, 232.

vizsgálatot folytassanak le az unitáriusok ellen, s azután a püspököt és a többi kolozsvári papokat országgyűlés elé idézte, így akarván az unitárius vallást kiirtani.”⁶¹

Szörösnek kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy a Rakówt megsemmisítő 1638-as szejmhatározatokat⁶² pár hónappal követő dézsi komplanáció létrejött. (Ennek az utókor nagyobbik része elsősorban szombatosok elleni intézkedéseit emelte ki, amelyek jelentős vagyonhoz juttatták a fejedelmet. Ennél sokkal több jó pontot szerzett azonban kálvinista papjainál a fejedelem azzal, hogy a hetven éve működő egyházat megfosztotta hagyományai jelentékeny részétől, a máglyára küldött könyvek több irányzatot képviselnek. Az már csak a végrehajtók hozzá nem értéséből fakadó következmény, hogy mivel a vádlottaknál találták, felvették a listára Socinus néhány művét is.)

A *Historia* érdekes adalékokkal szolgáló forrást idéz az 1637-es fejleményekkel kapcsolatban. A tordai zsinat irataiból: „Mivel Rákóczi György erdélyi fejedelem meghagyása sürgetett bennünket a minél hamarabbi összejövetelre, hogy Jézus Krisztus Urunkról való vallásunkat leírjuk és azt Őfelsége elé terjesszük, összejöttünk és a mondott ügyben ezt határoztuk: boldog emlékü Enyedi György könyvében a mi vallásunk szabatosan és teljesen benne foglaltatik, azért azt terjesszük Őfelsége elé. Miután azonban ezzel a határozattal átmentünk Kolozsvárra, ott a konzisztóriumban némely kolozsvári férfiak, papok és tanácsosok a zsinat véleménye ellen fölszóltak, s így az a határozat jött létre, hogy másoljanak ki atyámfiainak II. János király idejében nyomtatott könyvéből egy olyan valástételt, mely a mi hitünket teljesen magában foglalja s azt terjesszék Őfelsége elé.”⁶³

Rendkívüli módon az egyház legfőbb szervének döntését bírálta tehát felül a kolozsvári konzisztórium. A részletből megtudjuk, mikor kerül újra a közbeszédbe a kései Dávid és társai, valamint követői gondolatainak megtagadására a *II. János király idejében nyomtatott könyvekre* való hivatkozás használata. Az is innen bizonyítható, milyen hagyományra építené a mind a kálvinisták, mind Sozzini követői által elfogadható hitvallást

61 *Historia* II, 1126. – Lásd még „Most aztán Ravius nem tekintette többé sem Istent, sem embert, Kolozsvárt mindenütt szakadást terjesztett, a püspöknek a városba hozatalát a legkeresettebb ürügyekkel hosszú ideig megakadályozta, Rákóczi György fejedelmet, aki nekünk amúgy is ellenségünk volt, hamis besúgásokkal az egyház ellen bűjtogatta, s más számtalan botrányos dolgot, pártokra szakítást és sokféle gyalázkodást kezdett elkövetni; végül is a püspököt, papokat, mestereket és sok kolozsvári polgárt országgyűlés elé idézték, amikor a reformátusok minden követ megmozgattak, hogy ez alkalmat megragadva az unitáriusok felekezetét a bevett vallások sorából kitudják.” (*Historia*, 864) Valamint „amint Segesvári írja, méltó is lett volna a kolozsvári szöszékre [Beke Dániel], mert jámbor, alázatos, ékes szavú, kellemes hangú, jó alakú férfiú volt. Csakhogy Ravius Mátyás, ki szintén vágyott a püspökségre, az ő cimboraságának kolozsvári tagjaival olyan zavaros helyzetbe sodorta az egyházat, hogy egész következő télen át elmaradt a Beke Dániel beiktatása. [...] 1637 szeptember 17-e előtt azonban Kolozsvárra behozni nem tudták.” *Historia* II, 867.

62 1638. április 19-én a diákszínyt szentséggyalázzássá növesztve a lengyel országgyűlés elrendelte a rakóvi iskola és a nyomda lerombolását.

63 *Historia* II, 1126–1127.

Ravius – akinek egyébként egyetlen művét sem ismerjük; tudjuk viszont, hogy a rakóvi levélben emlegetett szoros együttműködés a még kialakulatlan lengyel és magyar egyházak között éppen János Zsigmond idején virágzott. Az is innen válik világossá, hogy a Beke megválasztásával földühített Ravius végre képes volt megváltoztatni a kolozsvári hangulatot és a két fő irányzat közti erőviszonyokat.⁶⁴

Beke Dánielék hitvallása 1638. április 23-án került az országgyűlés elé, s mivel Raviuszék csoportja folytatta tárgyalásait a kálvinistákkal, Kolozsvár két bírása május 10-én kelt levélben kötelezte magát és a várost a reformátusok tanácsbeli létszámának 25 főre emelésére és a bírói tiszt számukra való megnyitására.⁶⁵ Mint Segesvári írja, május 26-án „vallatott az fejedelem legelsőbbben Kolozsváratt is, és a zsidó valláson valókat sokat megfotgakt...” Hamarosan a városi tanács és Beke püspök is leveleket intéztek a rakóvi vezetéshez, kérve, küldjenek segítséget a veszélyes vita eldöntésére, mellékelve Bekéék és Raviuszék hitvallását.⁶⁶ Miután a válságot tárgyaló zsinat épp két hete föloszlott, Ruar válaszolt mindegyik félnek (a Kolozsváron kelt levelet is csak ebből ismerjük). Raviuszt és híveit szelídebb eszközök alkalmazására kérte, s kijelentette, nem vállal közösséget senkivel, aki más lelkiismeretén erőszakot követ el.⁶⁷ A városi tanácsnak írván, a maguk bajára hivatkozik, hogy indokolja, miért nem küldik az általuk kért segítőkét; a nemes, erényes és eruditív Schlichtinget indítják hamarosan, akit régebben kértek, s a télen náluk járt, s Laurentius Stegmann (id. Joachim Stegmann fivéré) tartósabb kiküldetésre. Néhány már Erdélybe menekült testvérüknek kér még méltó feladatot és bánásmódot.⁶⁸ A türelmes hangot ez is indokolja, hiszen a még biztonságosabbnak látszó Erdélyben szerették volna több emberüket elhelyezni, bár a legjobbakat semmiképp nem akarták nélkülözni a sokk utáni talpra állás során. A püspöknek és lelkészeknek írt válaszában jóváhagyja, ahogyan a kálvinisták támadásaira reagáltak, és elhatárolódik azoktól, akik a rakóviak esetével visszaélnek, s a reformátusokkal folytatott egykori megbeszéléseikre hivatkoznak összeesküvésük igazolására. A két hitvallás alapos összevetését és elbírálását igen megfontoltan későbbre halasztja, ehhez ugyanis több ember véleménye kell.⁶⁹

64 Segesváritól ismerünk néhány nevet is: „Szőrös Mátyás pap, az öccse, Szőrös András, kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbicki Pál, Szentgyörgyi István deák új szektát indítának, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltak és osztán meghasonlottak.” *Segesvári*, 171.

65 TÓTH, *i. m.*, 44–46. (Közli a teljes dokumentumot.)

66 A *Historia* Bekéék hitvallása mellé az 1579-es konfessziót másolja be, végül érthetően esett erre Szőrösék választása. Nagyon jellemző, hogy Ruar-monográfiájában Chmaj az utóbbi ellenfeleit judaizánsoknak nevezi. Vö. Ludwik CHMAJ, *Marcin Ruar = Uó., Bracia Polscy. Ludzie, idee, wplywy*, Warszawa, 1957, 144.

67 *Centuria* II, 47. levél 622.

68 *Centuria* II, 45. levél 617–619.

69 *Centuria* II, 46. levél 619–621.

Július elején Dézsen minden eldőlt, tehát ha megírták is valaha véleményüket, az már mindenképpen elkésett. Egyeseket halálra, másokat csak vagyonvesztésre ítélték, az unitárius egyházat mellékbüntetésként Ravius visszavételére. A *Disciplina* III. pontjához pedig kiegészítés beiktatására kötelezték az egyházat, ami elrendelte, szerkesszenek a hitvallással és a *Disciplinához* fűzött kiegészítésekkel azonos szellemű kátét, feledjenek minden János Zsigmond halála után született tanítást,⁷⁰ Istenként imádják Jézust, és a gyermekeket kereszteljék a szentháromság nevében. Egyúttal minden unitárius iratra szigorú cenzúrárt ígért, aminek első áldozata éppen Radecius úrvacsorával foglalkozó, már augusztusban felterjesztett műve volt.⁷¹

Ezzel hivatalosan megvalósult az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése. Ez már sokkal keményebb volt, mint az 1579-es próbálkozás, ahol a tanok aláírásának ígéretéhez hozzáfűzték az attól eltérő meggyőződés szabadságát. Láttuk, mennyi külső nyomás vezetett ide, s éppen ezért talán nem csodálkozunk, hogy a felszínen elfogadott változást most sem követte igazi belső átalakulás. A sociniánus gondolatok folytatólagos beszívargása mellett Dávid és társai tanításainak továbbélése 1638 után is tetten érhető⁷² vezető egyháziak és egyszerű lelkészek, polgárok írta, másolta kéziratokban.⁷³

Függelék

Tisztelendő, neves és tudós férfiak, kedves testvéreink a Jézus Krisztusban!

Az Atyaistentől és a mi Urunk J. Krisztustól kegyelmet és békét!

Senki sincs, aki be ne látná, mekkora minden dologban az egyetértésnek és lelki összhangnak az ereje, amikor közös ügyekről közösen tanácskoznak, s egyesült erővel, egy akarattal intézik a dolgot. Minél többen vannak, akiket az egyetértés közös kapcsa fűz egybe, és akiket egy szív s egy lélek kormányoz, annál keményebben és elszántabban tudnak minden dolognak nekifeküdni, annál okosabban tudnak tervet kovácsolni, és amit kiterveztek, jó végre vinni. Hogy a lelkek és szándékok e közössége, melynek a legtöbb földi dologban meg kell lennie, a mi és ti eklézsiáitok között is a

70 A szóhasználat az 1579-es konfessziót követi, s az itt elrendelt betoldás nyomai a *Disciplina* későbbi változataiban jelöletlenül is megmaradtak, ezért a legkorábbi változatot talán datálhatnánk 1638 előttre (vö. 25. jegyzet).

71 JAKAB Elek, *Kolozsvár története* II, Bp., 1888, 634. – A *Formula administrandi Coenam Dominicam* kéziratosa másolata *The Manuscripts...* MsU 1995.

72 Éppen ezzel magyarázható pl. Almási püspök 1694-es rendtartásának sok eltérése a Radeciusétól. Lásd még KESERŰ Bálint, *i. m.*, 121.

73 A dolgozat csak átmeneti kutatási állapotot tükröz. Reméljük, a Kolozsváron megkezdett kéziratári vizsgálataink sok feltevésünket igazolják vagy cáfolják majd.

közös vallást és egyházkormányzást illetőleg meglegyen, szívünk mélyéből kívánjuk. Miért ne forrasszuk lelkeinket a szeretettel, mint valami egybekötő kapocssal még inkább össze? Miért ne rendezzük a közös ügyet terv szerint és egymás megsegítésével? Bárcsak e minket úgyszólván egy testté összeolvasztó közösségnek égő vágya a ti lelketeket is áthatná! Így elérhetnénk nemcsak azt, hogy a két egyház a szeretet láncával egymáshoz kapcsolva keményebben meg tudna állni, hanem azt is, hogy a lelkek e nagy egyesülésében és összhangjában eltűnnék lassanként a köztünk esetleg fönnforgó dogmai különbözőség is azáltal, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak megismerésében mindnyájan előbbre haladunk. Mi ennél soha semmit inkább nem óhajtottunk, ezen mindig derekasan munkálkodtunk, és amennyiben rajtunk állott, a ti egyházatokon mindig segíteni törekedtünk. Az irántatok és egyházatok iránt való szeretetünk gazdag zálogának tekinthetitek a tisztelendő jeles férfiút, Radecki Bálintot, a ti püspökötöket. Íme, mi ettől a nagy, kiváló embertől a magunk egyházát megfosztottuk, hogy vele a tiéteket ékesítsük föl. Mert hajdan, az igazság újjászületésének kezdetén, a mi és a ti egyházatok közt akkora volt a lelki összhang, hogy a közös ügy elrendezésében mindig közös terv szerint jártunk el. Csakhogy ez a hasznos, és mindkét egyházra üdvös szokás, amelynek az idők folytán gyarapodnia és erősödnie kellett volna, annyi év múltával megszakadt és már szinte eltemetődött. Rajta tehát, tisztelendő, jeles és tudós férfiak, kedves atyánkfiai a Jézus Krisztusban, támasszuk fel e szokást ismét sírjából, s ha egyszer föltámasztottuk, azt minden igyekezetünkkel és odaadásunkkal ápoljuk tovább. E célra pedig más eszközt nem találhatunk, mint e szokást levélváltással és hírvivők küldésével műveljük magunk között. Különösen kívánatos volna, ha egyesek a tiéteket közül évenként a ti nevetekben, megbízásaitokkal ellátva a mi ünnepélyes gyűlésünket fölkeresnék. Általuk mi is megismerkedhetnénk a ti egyházatok állapotával, ti is a mienkével, s közös terv szerint határozhatnánk arról, amit legjobbnak tartanánk. Használjuk hát ki ezt a békét és nyugalmat, melyet az Úr engedélyezett az ő egyházainak, s egyesült erővel, amíg módunkban van, munkáljuk az igazság ügyét!

Egészen felüdtett bennünket a tisztelendő és tudós férfiúnak, társatoknak, Ravius Mátyásnak váratlan betoppanása, kinek nemes buzgalmát Isten és Krisztus dicsőségének öregbítésében nem egy jelből láttuk. Tőle módunkban volt megtudnunk azt, amit megismerni különösen vágytunk, hogy egyházatok milyen állapotban van. Jónak láttuk tőle a ti gyűlésekre levelet is küldeni. Értésünkre esett az is, hogy eklézsiátokban nem uralkodik az a rend és általános fegyelem, amelyet Krisztus és az apostolok előírtak. Ennek a következménye aztán az, hogy akik erkölcsüket nem szabják a Krisztus parancsaihoz, azokat magánúton és egyház szavával is megintik és vádolják, ha pedig makacsul tovább is ellenkeznek, az egész egyház ítéletével úgy bélyegzik, hogy a velük való érintkezéstől és társalkodástól a többiek visszariadnak.⁷⁴

74 A *Historiában* beszúrás: „(Raviust persze nagyon szúrta, hogy őt öregebb létére a fiatalokkal szemben mellőzték, neki az a rend tetszett volna, hogy az öregebb korról haladjon.)”

Hogy ez az egyházra milyen hasznos és üdvös, és hogy milyen nagy mértékben járul hozzá a bűnök kiirtásához, azt mi is hosszú gyakorlatból és tapasztalatból tudjuk, s tekintettel bölcsességekre ti is könnyen megítélhetitek. Mert ha ez a jó rend és fegyelem az egyházban hiányzik, széles tér nyílik a bűnök számára, amelyek az egyházat zavarják, s lehetetlen, hogy fölvirágozzék az erkölcsök ama szentsége, melynek Krisztus egyházát kell ékesítenie. A szeretetre, melyet irántatok s egyházatok iránt táplálunk, s amellyel nektek tartozunk, ismételten kérünk titeket és könyörgünk nektek, hogy ezt a szent és dicséretes intézményt, amelyre minden jámbor ember minden óhajásával és buzgalomával törekszik, egyházatokba ti is vezessétek be.

E szent szándékokban és elhatározásokban igen nagy segítségetekre lehet a ti püspökötök és előjárótok körültekintő bölcsessége, ki a mi egyházunkban ez intézmények között nevelkedett, azokat jól ismeri, s az ő szeretetéhez képest, mellyel meg van áldva, nektek alkalmas vezetőtök lesz. S nem fog hiányozni nektek e tekintetben a tisztelendő, tudós férfiúnak, Ravius úrnak buzgalma és szorgoskodása sem, kiről látjuk, mily lelkes láng hevíti irántatok s egyházatok iránt. Nektek kell tehát, kéz a kézben, közös elszánással a dologba derekasan belefeküdnötök. Ez elhatározásokban veletek lesz a maga lelkével. Az, ki drága vérét azért ontotta, hogy egyházát a bűnök minden szennyétől és mocskától fehérre mossa. És még csak egyet. Ti jó tehetséggel megáldott és fegyelmezésre alkalmas ifjakat szoktatok küldeni külső akadémiákra a szép tudományok elsajátítása végett. E minta szerint egyszer-másszor hozzánk is küldhetnétek ifjakat, kik a tudományokat és intézményeinket tanulmányozva, nemcsak nektek válnának hasznotokra, hanem a két egyház bizonyos összekötői és a köztünk levő szeretetnek, úgyszólván, zálogai és kezesei lehetnének. Ígérjük, hogy e részben minden buzgalmunkat, gondosságunkat és szorgalmatosságunkat ki fogjuk fejteni. Most pedig kérjük Atyánkat Istenünket, a mi Urunk Jézus Krisztust teljes lelkünkéből, hogy titeket szent egybegyűléseteken az ő lelkével segítsen, sugalmazzon nektek üdvös tanácsokat, s azokat az ő neve dicsőségére és sok ember üdvösségére tegye szerencsésé, titeket és egyházatokat védje és oltalmazza. Isten maradjon veletek, tisztelendő, neves és tudós férfiak, az Úrban kedves atyánkfiai, tartsatok meg bennünket továbbra is atyafiságos szeretetetekben és Istennél szorgalmasan könyörögjetek érettünk.

Kelt Rakóuban 1629. június 6.-án a mi zsinatunkon.

Maradunk tisztelendőségeiteknek a Jézus Krisztusban legkedvesebb testvérei az egész zsinat nevében:

Adam Gosławski Nobelnumból, Johannes Crell, a rakóvi ekl. papja,
Jakób Sieniński Siennumból, Jonas Schlichting, a rakóvi ekl. papja,
Andrzej Krystian Moskorzowski Moskorzówból, Martin Ruar